

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 341.382+341.241.3(348.71+348.011.7)
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v2.2024.1>

В. М. Мельник
кандидат політичних наук, юрист,
лауреат премії імені Миколи Лукаша за переклади з латини,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0001-5640-0351

ГОЛОВНІ ПОЛОЖЕННЯ РИМСЬКО-ІРАНЬСЬКОЇ МИРНОЇ УГОДИ 422 РОКУ: ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ТА ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Стаття присвячена передісторії та укладенню Нісібіської мирної угоди 422 року. Цей договір підсумував війну Сасанідського Ераншахру зі Східною Римською імперією (420–422). Характеризується загальний історичний фон мирного договору. Надається оцінка військово-політичного потенціалу Східної частини Римської імперії напередодні війни. Ключовими діючими особами виступають імператор Феодосій II (408–450) та шахіншах Ірану Бахрам V (420–440). Розгортання чергового військового конфлікту відбулося в умовах живої релігійної дискусії. Напередодні християнські еклезії розповсюдилися на значній території перських сатрапій. Подекуди християни конкурували за вплив із традиційним зороастрійським культом. Попередники Бахрама V ставилися до християнських общин нейтрально, а іноді навіть прихильно. Такий підхід отримав реалізацію у законодавчому просторі Персії. В 409 році шахіншах Єздигерд I (399–420) видав Закон про рівноправність християн і зороастрійців. Як наслідок, у 410 році пройшов Помісний Церковний Собор у Селевкії, після якого з'явилося поняття «Церква Персії». Іранські еклезії де-юре визнавалися складовою частиною Антіохійської митрополії, але вели активне змагання за виокремлення власної канонічної юрисдикції. Тим не менше, легалізація в нормативно-правовому полі не вберегла християн від сварок із зороастрійцями. 420-го року одна із общин вступила в конфлікт із зороастрійцями та навіть спалила храм, присвячений культу вогню. Новий перський правитель Бахрам V скористався ситуацією та висловив претензії офіційному Константинополю. Перш за все, Бахрам був незадоволений тим, що в межах Римської імперії знайшли притулок деякі винуватці інцидентів. Далі Бахрам V розпочав військову кампанію проти Римської Сирії, але зазнав поразки в Месопотамії. Використовуючи підрозділи федератів-арабів, Рим і Ктесифон воювали з мінливими успіхами до 422 року. Саме в 422 р. гунська кіннота форсувала дунайський лімес Імперії. Також гуні загрожували іранському прикордону Закавказзя. Розуміючи зростання гунської загрози, Рим та Іран домовилися про перемир'я. Відтак, у 422 році було укладено черговий Нісібіський мирний договір. Він став унікальним, так як два вчорашні стратегічні супротивники набували формального статусу «союзників». Їхня угода спрямовувалася на протистояння гунам. Однак, важливими були також релігійні питання. Зокрема, шахіншах Ірану зобов'язувався припинити переслідування християнських общин. З політико-правової точки зору, угода виявилася прологом до подальшої дискусії про статус Антіохійської митрополії на Третньому Вселенському Соборі в Єфесі (431 р.).

Ключові слова: Східна Римська імперія, Сасанідський Ераншахр, мирна угода, правова суб'єктність, Церква Персії.

Melnyk V. M. THE MAIN POINTS OF THE ROMAN-IRANIAN PEACE TREATY OF 422 AD: ISSUES OF RELIGIOUS JURISDICTION AND LEGAL ENTITY

The article is devoted to the background and conclusion of the Peace of Nisibis of 422 AD. This treaty finished the Sasanian Ērānšahr war against the Eastern Roman Empire (420-422 AD). So, this article characterizes the general historical background of the 422 AD Peace Treaty. An assessment of the military & political potential of the Eastern part of the Roman Empire (Imperium Romanum Pars Orientale) on the eve of the war is provided. Emperor Theodosius II (408-450 AD) and Shahanshah of Iran Bahram V (420-440 AD) were the key actors. The unfolding of military conflict took place in the conditions of religious debates. Christian ecclesias spread over a large territory of the Persian satrapies. In some places, Christians competed for influence with the traditional Zoroastrian cult. Bahram V predecessors treated the Christian communities neutrally, and sometimes sympathetically. This approach was implemented in the legislative space of Persia. So, in 409 AD Shahanshah Yazdegerd I (399-420 AD) published an Act on the Equality of Christians and Zoroastrians. As a result, in 410 AD the Local Church Council was held in Seleucia, after which the concept of the "Persian Church" appeared. The Iranian ecclesias de jure were recognized as a constituent part of the Antiochian Metropolis but led an active competition for the separation of their canonical jurisdiction. Nevertheless, legalization in the normative and legal field didn't protect Christians from quarrels with Zoroastrians. In 420 AD, one of the communities came into conflict with the Zoroastrians and even burned down a temple dedicated to the cult of fire. The new Persian ruler Bahram V took advantage of the situation and expressed his claims to official Constantinople. First of all, Bahram V was "dissatisfied" that some of the perpetrators of the incident

found refuge within the Roman Empire. Bahram V launched a military campaign against Roman Syria but was defeated in Mesopotamia. Using units from the Arab “foederati”, Rome and Ctesiphon fought with varying success until 422 AD. But in 422 AD Hunnic cavalry forced the Danube Limes of the Empire. The Huns also threatened the Iranian border of Transcaucasia. Realizing the growing Hun threat, Rome and Iran agreed to a truce. Therefore, in 422 AD new peace treaty was concluded. It became unique, as yesterday’s two strategic opponents acquired the formal status of “allies”. Their agreement was aimed at opposing the Huns. However, religious issues were also important. The Shahanshah of Iran pledged to stop the persecution of Christian communities. From a political and legal point of view, the agreement turned out to be a prologue to the further discussion about the status of the Antiochian Metropolitanate at the Third Ecumenical Council in Ephesus.

Key words: Eastern Roman Empire, Sasanian Ērānšahr, peace treaty, legal personality, Persian Church (Church of the East).

Постановка проблеми. Дослідження військово-політичних умов укладення мирних угод між Іраном та Східною Римською імперією має спеціальне історико-юридичне значення, так як реконструкція текстів таких актів надає можливість конкретизувати принципи імперської самоідентифікації. Остання, як відомо, виражена практикою державно-правової суб’єктності. Отже, **мета статті** – реконструювати головні положення римсько-перського мирного договору 422 року, з огляду на релігійні детермінанти конфлікту 420–422 рр., виражені конституюванням так званої «Церкви Персії». Крім того, вважаю за необхідне надати коротку характеристику ранньому періоду правління східноримського августу Феодосія II, хронологізувати події римсько-перської війни, з’ясувати значення гунської інвазії у Фракію та Нижню Мезію.

Виклад основного матеріалу. Політико-правовий фон імператорства східного римського августу Феодосія II Законодавця (408–450) вкрай багатоманітний [1]. На першому етапі Феодосій перебував під впливом «опікунів» [2]. Зокрема, відбулося суттєве розширення повноважень магістратури префекта преторія Сходу. Тільки в 420-х рр. імператору вдалося вивільнитися від контролю «регентів» і розпочати масштабну серію правових реформ. Робота тривала до 15 лютого 438 р., коли август опублікував першу повноцінну кодифікацію законодавчих актів Імперії – *Codex Theodosianus* [3, pp. 10–18].

Разом із тим, рідна сестра Пульхерія зберігала формальне право опікунства над імператором [4, p. 91, 97] і необмежені владні повноваження аж до 421 року, коли Феодосій II одружився з освіченою аристократкою Елією Євдокією. Батько Євдокії на ім’я Леонтій вважався одним із філософів Афінської школи [5, p. 10]. Відповідно, Євдокія здобула переважно неоязичницьке виховання [5, p. 11], при народженні була названа «Афінаїдою». Цікаво, що Пульхерія самостійно обрала і зівотала братові-августу дружину [4, pp. 112–114]. Вибір Пульхерії видається більш ніж своєрідним. Незважаючи на абсолютну відданість ортодоксальному християнству з боку самої Пульхерії [6, p. 49], за її вказівкою імператор одружився з учораšnньою язичницею та, одночасно, донькою знаменитого антихристиянського

філософа [4, pp. 112–114]. Зрештою, як це не дивно, шлюб запеклого ортодокса Феодосія та прихильниці еллінського світогляду Афінаїди-Євдокії виявився щасливим. Водночас, упродовж 422–423 рр. Пульхерія та Євдокія розгорнули між собою негласну боротьбу за контроль над імператором [7, p. 146]. На публіці обидві августині виявляли надзвичайну розсудливість і набагато більше видимого «благочестя», ніж можна було очікувати, особливо з огляду на суспільно-політичну ситуацію в межах Західної частини Римської імперії [8].

До речі, одруження Феодосія II на афінянці Євдокії [9, p. 106] та подальший короткочасний розлад із Пульхерією відбувалися прямо в розпал чергової римсько-перської війни (420–422 рр.) [4, p. 102]. Новий збройний конфлікт із традиційним противником збігся з початком реальної, а не номінальної участі дев’ятнадцятирічного августу в справах державного управління. Формальний привід для початку бойових дій надала релігійна ситуація, що склалася в Персії. Передусім, йдеться про конфлікт зороастрійців із християнами.

Так, ще в 387 р. Феодосій I Великий (379–395) і сасанідський шахіншах Шапур III (383–388) уклали епохальний міжнародний договір про поділ Великовірменської «базилеї» [10, p. 643]. Іранський лідер Шапур III, намагаючись схилити на свій бік не лише східних вірмен, а й багатьох месопотамських і навіть мервських християн [11, p. 43], опублікував акт про дозвіл проведення християнських богослужінь. Його наступник, іранський шахіншах Бахрам IV (388–399), теж почав правління з офіційного дозволу християнам відправляти культ, за умови, що слова, котрі вимовлятимуться в молитвах, спрямовуватимуться на підтримку Династії Сасанідів. Ще далі пішов шахіншах Єздигерд I (399–420) [12, pp. 104–105; 13, pp. 67–90]. У 409 р. він опублікував Закон про рівноправність християн і зороастрійців [14, p. 89].

Як видно, інкорпорація Вірменії та деяких колишніх римських районів в адміністративне тіло Персії давала цивілізаційні плоди. Іранське християнство динамічно поширювалося, розвивалося організаційно, характеризувалося досить високим рівнем комунікації і навіть канонічної залежності у відносинах із Антіохійською митрополією [15, с. 29–31].

Вже в 410 р. іранська Селевкія стала місцем проведення Помісного Собору перських еклезія [16, р. 146]. Туди з'їхалися представники християнських єпископств Ераншахру [16, р. 15]. Мар Ісаак Селевкійський отримав статус «перського архієпископа».

1 лютого 410 р. Селевкійський Помісний Собор проголосив верховенство всіх канонів і постанов Вселенських Соборів для так званої «Церкви Персії» [14, р. 97–100]. На перший погляд, із суто юридичних позицій, перські християни мали визнати верховенство Антіохійського митрополита. Політично ж «Церква Персії» із великими труднощами балансувала поміж інтересами Константинополя та Ктесифона [17, р. 47]. За підсумками багаторічної пропагандистської роботи, мартиропольський єпископ Марута (бл. 350–420 рр.) майже досяг переходу самого шахіншаха Єздигерда I в Християнську Віру [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 8]. Тільки смерть перського правителя заварила планам Марути, якщо довіряти пізнішим несторіанським переказам [19, р. 127–140]. Відповідаючи на розквіт християнської духовності Персії під заступництвом Єздигерда [20], його наступник Бахрам V (420–440) підтримав зороастрійську реакцію [21, р. 62]. Швидше за все, саме зороастрійські мобеди активно відстоювали його претензії на престол [22, р. 121].

Ще за правління Єздигерда, в 420 р. настоятель християнського храму іранського міста Хорміздардашир посварився з тамтешніми зороастрійськими магами. Внаслідок конфлікту, представники християнської громади під керівництвом священника спалили зороастрійське святилище. При цьому, ревні християни примудрилися загасити «священний вогонь», який, як відомо, символізував владу Династії Сасанідів над Ераншахром. Знищення священного вогню для персів, спираючись на античне кримінальне законодавство, можна сміливо зрівняти з публічною наругою над статуєю римського імператора [23, р. 196].

Спершу шахіншах наказав християнській громаді Хорміздардашира наново відбудувати зороастрійський культовий об'єкт (зрозуміло, за власний кошт). Християни не квапилися виконувати вердикт. Коли ж представники шахіншаха спробували конфіскувати частину майна християн, то еклезія відповіла силою. За підсумками конфлікту, шахіншах наказав стратити священника, котрий провинився, а також усіх причетних до підпаду зороастрійського святилища [11, р. 47]. Врешті-решт, стався погром християнської общини Хорміздардашира. Користуючись випадком, що стався в Хорміздардаширі, Бахрам V почав розглядати скарги зороастрійців «поза чергою». Незважаючи на римські історіографічні звинувачення в «тиранічному правлінні», Бахрам V насправді виявив обережність [24, р. 121].

Зороастрійські мобеди Ераншахру з наснагою сприйняли присуд шахіншаха. Почалися вуличні сутички з християнами, погроми вірменських і месопотамських купців [12, р. 105]. Незабаром Бахрам зазначив необхідність «переглянути» Закон Єздигерда про рівноправність від 409 р. Гоніння на християн набували цілком відкритої форми [25, рр. 36–43], внаслідок чого августа Пульхерія, від імені Феодосія II, направила Бахраму V листа з вимогою «негайно» зупинити переслідування вірян. Офіційний Ктесифон сприйняв тон римських вимог як *casus belli* [12, р. 105]. Перси приступили до військових маневрів у прикордонні.

Крім яскраво вираженого релігійного офіціозу, серед причин чергової римсько-іранської ескалації, хроністи називали економічні компоненти [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 18]. Особливо августу Пульхерію та августа Феодосія II драгували постійні скарги східноримських купців на утиски з боку іранських митних чиновників. Зі свого боку, Ктесифон вимагав від Константинополя передати для проведення судових процесів усіх християнських втікачів, що вважалися винуватцями підпалів зороастрійських храмів [25, рр. 36–43].

Східноримська армія під командуванням аланського воєначальника Ардавура зіграла на випередження та першою розпочала активні бойові дії [25, рр. 38–39]. Римляни вдалися до облоги своєї колишньої фортеці Нісібіса [26, р. 122]. Паралельно підлеглі Ардавура захопили частину Арзанени, здійснивши доволі руйнівний рейд Месопотамією [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 18, 20]. На боці римлян додатково виступали племена арабських федератів. Останній факт змушував іранців витрачати великі сили для захисту околиць столичного Ктесифона.

З метою перехоплення ініціативи, Бахрам V особисто здійснив тридцятиденну облогу Феодосіополя [25, рр. 36–43]. Втім, східним римлянам таки вдалося відбити напад, задалегідь розгромивши сили проіранських арабів сирійсько-аравійського порубіжжя. Як відомо, шахіншах Бахрам V поставив перед арабами-лахмідами завдання повного захоплення Римської Сирії [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 18]. Проте несподівана поразка призвела до розгрому не тільки лажмідських контингентів, але і декількох елітних підрозділів самого Бахрама V. В результаті, влітку 421 р. римляни вдруге перенесли основний театр бойових дій на територію Сасанідського Ераншахру [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 18, 20].

Поки обидві сторони займалися плануванням виснажливих довгострокових операцій, традиційному римсько-перському конфлікту почали заважати нові євразійські сусіди обох «великих

держав» – гуни [4, р. 121–122]. Їх спокусила необачно слабка охорона степових кордонів Ірану та Східної Римської імперії, обумовлена повальною мобілізацією боєздатних частин для участі в сирійсько-месопотамській кампанії.

Для початку, окремі гунські племена перетнули Кавказ, атакувавши Північний Іран. Можливо, жертвою гунського удару виявилася Атропатена. Навесні 422 р. гуни форсували ще й дунайський лімес Римської імперії, розоривши Нижню Мезію і Фракію. Вже 422-го року гуни загрожували Адріанополю, тоді як їхні передові роз'їзди підступили до стін Нового Риму (Константинополя). Авангарди гунської кінноти пробралися гірськими ущелинами в межі Македонії. Незважаючи на обов'язок захищати дунайське прикордоння, тамтешні федерати-вестготи вирішили заховатися у важкодоступних районах. Врешті-решт, зайнятися справою вигнання гунів за межі Імперії довелося терміново надісланим із іранської Месопотамії регулярним частинам польової армії Сходу. Зі свого боку, імператор Феодосій II вимушено заплатив гунським вождям «грошовий подарунок» [27, р. 90].

Перебуваючи під загрозою гунських вторгнень, Бахрам V (420–440) та Феодосій II (408–450) вирішили припинити війну та укласти мирну угоду, враховуючи нові зовнішньополітичні обставини. Відповідно, в системах законодавства обох держав з'явився черговий міжнародно-правовий акт величезного політичного значення [12].

Згідно з текстом договору 422 р., який можна також назвати «Нісібіським», Римська імперія та Сасанідський Ераншахр декларували намір проводити союзницьку політику, спрямовану на розвиток дружби та добросусідства [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 21]. Ключовою юридичною метою нової угоди в Нісібісі стало не тільки закономірне об'єднання зусиль проти гунської небезпеки, але також і повний мораторій¹ на взаємні територіальні претензії. Відповідно, договір 422 р. суттєво покращив римські позиції в регіоні Вірменського нагір'я, зафіксовані угодою 387 р. про поділ Великої Вірменії [28, р. 108].

Наведу ключові пункти Нісібіського акта 422 р. *Перше*. Римська імперія та Сасанідський Ераншахр, за допомогою посланців, виголошували обіцянки не будувати жодних фортець чи укріплень у прикордонній зоні. *Друге*. Римляни та перси мали спрямувати всі зусилля заради спільного контролю гірських проходів Кавказу. Отже, фортеці на найважливіших торговельних шляхах та в ущелинах могли будуватися, за умови спільної участі двох сторін. Очевидно, допускалося розміщення ірансько-римських гарнізонів у найменш захищених районах. *Третє*. Східні

римляни та перси зобов'язувалися надавати одне одному військову допомогу за першим офіційним запитом. Це стосувалося, головним чином, реагування на потенційні вторгнення гунських орд. *Четверте*. Укріплення, розміщені на гірських проходах та в ущелинах Кавказу, підлягали як спільному облаштуванню, так і постійному фінансовому забезпеченню обома сторонами. Цей пункт лише підтверджував стратегічне значення Кавказу і ту серйозність, з якою перси та римляни ставилися до перших великих рейдів гунів. *П'яте*. Сасанідський Ераншахр підтвердив законність акта Єздигерда (409 р.) про релігійну рівноправність християн і зороастрійців. Офіційний Ктесифон мусив відмовитися від переслідування християн за конфесійною ознакою [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 20]. *Шосте*. Римська імперія обіцяла не переслідувати зороастрійців, поважати права та звичаї перських купців, не руйнувати зороастрійські святилища на своїй території [29, р. 467–468]. *Сьоме*. Особливо застерігалось питання політичного підпорядкування «Церкви Персії» Династії Сасанідів.

Реалізуючи останній пункт угоди, Бахрам V в 424 р. оголосив усіх християнських єпископів і архієпископів Ераншахру «незалежними» від римської ієрархії [12]. Разом із тим, поняття «підпорядкування Династії» та «незалежність архієреїв» не здавалися тотожними офіційному Константинополю. Незважаючи на комплекс рішень помісних Соборів, проведених іранськими єклезіями, Східна Римська імперія продовжувала розглядати «Церкву Персії» складовим елементом Антіохійської митрополії. У цьому сенсі, Константинополь користувався юридичними обґрунтуваннями від Першого Нікейського (325) та Другого Константинопольського (381) Вселенських Церковних Соборів [16].

Зрештою, найважливішим достоїнством Нісібіського мирного договору 422 року треба вважати довговічність. Саме той факт, що договір спочатку розглядався як суто тимчасова ініціатива, покликана зосередити Рим і Ераншахр на вирішенні «гунської проблеми», дозволив цьому акту успішно функціонувати аж до 502 року. Звичайно, вздовж римсько-перського лімесу часто відбувалися сутички та конфлікти – перманентну та «обов'язкову» для часів античності/середньовіччя «прикордонну війну» ніхто не скасовував [25]. Іноді подібні сутички переростали в досить інтенсивні бойові дії [30, р. 37–39]. Однак, аж до 502 р., східні римляни та перси на державному рівні все ж намагалися дотримуватися ключових положень угоди. Перш за все, суб'єкти не застосовували стратегічних військових з'єднань.

Договір 422 р. вкотре презентував основні тези усталених концепцій міжнародної правосуб'єктності. Імператорський Рим та Сасанідський

¹ Принаймні тимчасовий.

Ераншахр позиціонували один одного суб'єктами, тобто «рівноцінними» учасниками світової політики. Угодою 422 р. Рим додатково визнав права Династії Сасанідів щодо конституювання релігійних норм [16]. З публічно-правових позицій, слід відзначити, що римлянам усе ж довелося погодитися на політичну залежність перських християн від шахіншаха [12].

Разом із тим, кочівники-гуни, котрі вторгалися в межі Ірану та Римського Сходу, оголошувалися «спільним ворогом». Отже, Ераншахр і Рим набували єдиної зовнішньополітичної мети – недопущення гунської інвазії.

Відповідно до пунктів 422 р., гуни юридично класифікувалися «варварами», як римським, так і перським законодавством. До речі, завдяки тексту угоди 422 р., внаслідок посилення публічного впливу іранської термінології, в риториці представників Східної частини Римської імперії посилилася мода іменувати гунів «скіфами» (перси використовували древній етнонім «саки», що перекладався грецькомовними авторами як «скіфи»).

Підсумки. Оскільки мирний договір легалізували не лише підписи правителів, але й відповідні процедури ратифікації (для прикладу, голосування Константинопольського Сенату), то можна вести мову про унікальне історико-юридичне значення угоди 422 р. Цей документ ознаменував завершення війни, що виникла на релігійному ґрунті [18, Socrates Scholasticus, Hist. Eccl., VII. 20], небувалим політичним результатом – декларацією про союз протидіючих сторін. Дійсно, аж до моменту загибелі (440 р.), Бахрам V вважав себе військовим союзником Римської імперії. Хроністи навіть повідомляють, нібито шахіншах звертався за допомогою до Феодосія II, адресуючи імператору прохання про фінансову підтримку та військові підкріплення напередодні потенційного гунського прориву через Кавказькі перевали.

Ймовірно, релігійний контекст Нісібіського миру 422 р. виявився прологом для низки дискусій Третього Єфеського Вселенського Церковного Собору 431 р., пов'язаних із роллю та межами юрисдикції Антіохійської митрополії.

Література

1. Luttwak Edward N. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. XIV+498 pp.
2. Kelly Christopher. *Rethinking Theodosius. // Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity.* / Edited by Christopher Kelly. / Cambridge Classical Studies. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2013. Pp. 3–64.
3. Matthews John F. *Laying Down the Law: A Study of the Theodosian Code*. New Haven: Yale University Press, 2000. XV+314 pp.

4. Holum Kenneth G. *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1982. XIV+285 pp.

5. Tsatsos Jeanne. *Empress Athenais-Eudocia: A Fifth Century Byzantine Humanist*. Brookline, Massachusetts: Holy Cross Orthodox Press, 1977. 150 pp.

6. Limberis Vasiliki. *Divine Heiress: The Virgin Mary and the Creation of Christian Constantinople*. London and New York: Routledge, 1994. X+199 pp.

7. Duckett Eleanor. *Medieval Portraits from East and West*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972. 270 pp.

8. Salisbury Joyce E. *Rome's Christian Empress: Galla Placidia Rules at the Twilight of the Empire*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015. IX+236 pp.

9. Mahler Helen A. *Empress of Byzantium*. New York: Coward-McCann, 1952. VI+376 pp.

10. Baynes N. H. *Rome and Armenia in the fourth century.* // *The English Historical Review*. 1910. Vol. XXV. No 100. Pp. 625-643.

11. Payne Richard E. *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*. Oakland, California: University of California Press, 2015. XVI+301 pp.

12. Labourt J. *Le Christianisme Dans l'Empire Perse Sous La Dynastie Sassanide (224-632)*. Paris: V. Lecoffre, 1904. 358 p.

13. *The last years of Yazdgird I and the Christians. Jews, Christians and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context.* / Edited by Geoffrey Herman. / Series "Judaism in Context" No 17. Piscataway: Gorgias Press, 2014. 325 pp.

14. Wigram William A. (1910). *An introduction to the history of the Assyrian Church, or, The Church of the Sassanid Persian Empire, 100–640 A.D.* Piscataway, NJ: Gorgias Press, 1910. 318 pp.

15. де Фріс Вільгельм, Бирля Октавіян, Гілл Джозеф, Лацко Міхал. *Рим і патріархати Сходу.* / Серія «Пам'ятки історично-богословської думки», випуск другий. Переклад з німецької О. Конкевича, С. Матіяш. Львів: Видавництво УКУ, 2015. 416 с.

16. Baum Wilhelm, Winkler Dietmar W. *The Church of the East: A Concise History*. London and New York: Routledge-Curzon, 2003. XII+204 pp.

17. Marcus Ralph. *The Armenian Life of Marutha of Maipherkat.* // *The Harvard Theological Review*. 1932. Vol. 25, No. 1. Pp. 47–71.

18. *The Ecclesiastical History of Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate*. London: H. Bohn, 1853. XX+475 pp.

19. McDonough S. *A Second Constantine? The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography.* // *Journal of Late Antiquity*. 2008. Vol. 1. Issue 1. Pp. 127–140.

20. *Council of Seleucia-Ctesiphon, under Mar Isaac 410 AD.* / Translated by: D. P. Curtin. Philadelphia, PA: Dalcassian Publishing Company, 2021.

21. Pourshariati Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London and New York: I. B. Tauris & Co, 2008. XIV+537 pp.

22. Traina, Giusto. *428 AD: An Ordinary Year at the End of the Roman Empire.* / Translated by Allan Cameron. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2011. XIX+203 pp.

23. Gaddis Michael. *There is no crime for those who have Christ: religious violence in the Christian Roman Empire*. Berkeley: University of California Press, 2015. XIV+396 pp.

24. Boyce Mary. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London, Boston and Henley: Routledge, 1979. XXII+252 pp.

25. Greatrex Geoffrey, Lieu Samuel N. C. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-628*. London & New York: Routledge, 2002. 408 pp.

26. Haarer Fiona. *Ardabur*. // *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Edited by Oliver Nicholson. Oxford: Oxford University Press, 2018.

27. Treadgold Warren. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford, California: Stanford University Press, 1997. XXIV+1020 pp.

28. Kurkjian V. M. *A History of Armenia*. New York: Armenian General Benevolent Union of America, 1964. 526 pp.

29. Sykes Lieut.-Col. P. M. *A History of Persia. Volume I*. London: Macmillan & Co, 1915. XXV+544 pp.

30. Shahid I. *Byzantium and the Arabs in the fifth century*. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1989. XXVIII+594 pp.